

An Analysis of the Historiography of the Battles of the Prophet (SAWA) in Research Books on Islamic History from 1979 to 2018 (1357 SH – 1397 SH)

Zarifeh Mir ¹, Farinaz Hooshyar (Corresponding Author) ²,
Soheila Torabi Farsani ³

1. PhD Candidate in Islamic History, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. zarefem2020@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Hooshyar_farinaz@yahoo.com
3. Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Stfasani1963@gmail.com

Abstract

Historiography, in practice, is the process of reporting historical events in the form of written historical narratives, which takes place within the framework of a specific discourse and is accompanied by various methods, perceptions, and perspectives. Historiography types refer to the central themes and subjects upon which a written historical work is based, aligned with the scope of the historian's vision. From its inception, Islamic historiography introduced and experienced two types of approaches and perspectives: the transmitted-narrative (*naqlī-riwāyī*) and the rational-critical (*'aqlī-intiqādī*). The narrative approach was heavily influenced by *ḥadīth* and adhered to the characteristic of the *ahl al-ḥadīth*, namely the *isnād* (chain of transmission) method. Gradually, moving beyond mere *isnād*, historiography entered a new stage of rational-critical historiography, which was accompanied by a spirit of inquiry, observation, and criticism. These two types of

Cite this article: Mir, Zarifeh, Hooshyar, Farinaz, Torabi Farsani, Soheila, M.M. (2025). An Analysis of the Historiography of the Battles of the Prophet (SAWA) in Research Books on Islamic History from 1979 to 2018 (1357 SH – 1397 SH). *History of Islam*, 27(1), p. 247-274. <https://doi.org/10.22081/PWQ.2025.72099.1241>

Received: 2025/02/21

Revised: 2025/04/23

Accepted: 2025/08/06

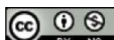
Available online: 2026/06/20

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

historiography have left a profound impact on the writing of Islamic history books up to the present day. Following the Islamic Revolution of [Iran in] 1979 (1357 SH), attention to the writing and translation of early Islamic history increased, and authors addressed the events of Islamic history from various perspectives. The subject of battles, the *ghazawāt* (i.e. the Prophet's military expeditions against infidels) and wars of the Prophet (SAWA), particularly after the Imposed War (Iran-Iraq War), was revisited and cited by researchers and writers, who explained and analyzed this topic from different viewpoints. It should be noted that in the first decade after the Islamic Revolution, few works appeared, but gradually, after the second decade, the number of books on Islamic history increased. Some of these books were written as novels or stories for the general public, aiming to familiarize ordinary people and raise Muslims' awareness of the historical circumstances of the early Islamic period. Works by authors such as Maḥmūd Ḥakīmī and Zabīḥ Allāh Maṣṣūrī fall into this category. The second category includes books by researchers and authors such as Maḥdī Pīshvā'ī, [Seyyed Ja'far] Shahīdī, Muntazir al-Qā'im, Rasūl Ja'fariyān, and others who, through research in historical texts, produced resources for teaching at universities and Islamic seminaries (*hawzah 'ilmiyyah*). The objective of the present article, which is derived from a doctoral dissertation titled "Explanation and Analysis of the Historiographical Method of Early Islamic History Books in Iran after the Islamic Revolution from 1979 to 2016 (1357–1395 SH)," is to analyze the historiography of the Prophet's battles in research books on Islamic history (from 1979 to 2018 / 1357–1397 SH). Accordingly, by examining the historiographical methods and attitudes of authors of Islamic history books regarding the subject of the Prophet's battles in the aforementioned period, this research attempts to answer two questions: How were the *ghazawāt* reflected in the works of Islamic history authors in Iran? And what approach did authors who wrote on Islamic history between 1979 and 2018 (1357–1397 SH) adopt toward this subject? The research hypothesis is that, due to the influence of the *isnād-ḥadīth* method on Islamic historiography, most of the explanations of the *ghazawāt* and battles of the Prophet (SAWA) found in Islamic history books are of the narrative-transmitted (*riwāyī-naqlī*) type. The investigations, while confirming the aforementioned hypothesis, show that alongside the narrative method, some *ghazawāt* and battles are presented using a descriptive-analytical method, explained and analyzed from a religious perspective and sometimes in a comparative manner. Meanwhile, the use of the rational-critical (*'aqlī-intiqādī*) method is rarely observed. In the presentation of battles and *ghazawāt*, a combination of interpretation, description, and analysis has been employed, and the text has been written using transmitted-narrative (*naqlī-riwāyī*) and descriptive-analytical methods. The sources

used in this research consist of two main categories: works on historiography and Islamic history books (research-oriented and primary sources).

These include: Stanford, Michael, *An Introduction to Historical Research* (2014/1393 SH), who believes that the sequence and repetition of events reveal the nature of history; this book introduces the reader to the basic concepts, theories, and methods of history as well as the problems and issues that arise in its serious study. Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography* (1987/1366 SH), translated by Asadullah Azad, a two-volume work of which the first volume was used in this research. Rosenthal categorizes the types of Islamic historiography and analyzes religious historiography, believing that this type of historiography was more influenced by theology, with its secular aspect being less prominent. Zarrīnkūb, ‘Abd al-Ḥusayn, *History in the Balance (Tārīkh dar Tarāzū)* (1983/1362 SH), written concerning the types of historiography in the world; he believes that all the long-standing traditions of the Near East influenced Muslim historiography, but the most significant influence was that of Persian historiography. Sajjādī, Šādiq, and ‘Ālamzādeh, Hādī, *Historiography in Islam* (2010/1389 SH). The authors consider the cultural and political environment influential in the beginnings of historiography in Islam. They regard the Qur’an and hadith as the first and most evident motivational sources for historiography in the Islamic period. In addition to introducing the types of Islamic historiography, they have also addressed the methods of compiling and organizing Islamic historiography and the trajectory of historiography in Islamic lands.

Keywords: Battles of the Prophet (SAWA), Research Books on Islamic History, Islamic Revolution of Iran, Historiography, History Education.

تحليل الكتابة التاريخية لمعارك النبي ﷺ، في الكتب البحثية لتاريخ الإسلام بين عامي ١٣٥٧ هـ.ش - ١٣٩٧ هـ.ش

ظريفه مير^١، فريناز هوشيار^٢، سهيلا ترابي فارساني^٣

١. طالبة الدكتوراه في قسم التاريخ، جامعة الحرة الإسلامية. وحدة نجف آباد، نجف آباد، إيران zarefem2020@gmail.com

٢. أستاذة مساعدة في قسم التاريخ، جامعة الحرة الإسلامية. وحدة نجف آباد، نجف آباد، إيران (الكاتبة المسؤولة)

Hooshyar.farinaz@yahoo.com

٣. أستاذة مشاركة في قسم التاريخ، جامعة الحرة الإسلامية. وحدة نجف آباد، نجف آباد، إيران Sfarsani1963@gmail.com

الملخص

تطلق الكتابة التاريخية عملياً على عملية تقرير الأحداث التاريخية في صيغة روايات تاريخية مكتوبة، تتم في إطار خطاب معين، وترافقها مناهج وتصورات ورؤى متنوعة. وتتمثل أنواع الكتابة التاريخية في المحاور والمضامين الرئيسة التي يتشكل على أساسها الأثر التاريخي المكتوب، بما ينسجم مع دائرة رؤية المؤرخ. فإن الكتابة التاريخية الإسلامية، منذ البدايات الأولى من نشأتها، قد سلكت النهجين: النهج النقلي الروائي، والنهج العقلي النقدي. وقد تأثر الاتجاه الروائي تأثراً شديداً بالحديث، ملتزماً بالسمة المميّزة لأهل الحديث، وهي المنهج الإسنادي. ومع الانتقال التدريجي من الاعتماد على الأسانيد، دخلت الكتابة التاريخية مرحلة جديدة، ألا وهي الكتابة التاريخية العقلية. النقدية المصحوبة بروح التقصي والملاحظة والنقد. وقد ترك هذان النوعان من الكتابة التاريخية أثراً عميقاً في تأليف كتب التاريخ الإسلامي حتى يومنا هذا.

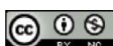
استناداً إلى هذه المقالة: مير، ظريفه، هوشيار، فريناز، ترابي فارساني، سهيلا (١٤٠٤)، تحليل الكتابة التاريخية لمعارك النبي ﷺ، في الكتب البحثية لتاريخ الإسلام بين عامي ١٣٥٧ هـ.ش - ١٣٩٧ هـ.ش. تاريخ الإسلام، ٢٧ (١)، ص ٢٧٤ - ٢٤٧.

<https://doi.org/10.22081/pwq.2026.74084.1273>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

بعد الثورة الإسلامية سنة ۱۳۵۷ هـ. ش، حظيت كتابة تاريخ صدر الإسلام وترجمته باهتمام ملحوظ، حيث اتجه المؤلفون إلى تدوين أحداث التاريخ الإسلامي متسلحين بمقاربات مختلفة. في هذه الأثناء، خضعت قضية معارك النبي (صلى الله عليه وآله وسلم) وغزواته، لإعادة القراءة والاستناد من قبل الباحثين والمؤلفين، وخاصة بعد الحرب المفروضة، حيث عمدوا إلى تبیین هذا الموضوع وتحليله من وجهات نظر مختلفة. وجدیر بالذكر أن العقد الأول بعد الثورة لم يشهد عدداً كبيراً من المؤلفات، غير أن عدد كتب التاريخ الإسلامي أخذ يزداد منذ العقد الثاني بشكل تدريجي. فظهرت إلى حيز الوجود بعض هذه الكتب في صورة روايات أو قصص موجهة لعامة الناس، وكان هدف مؤلفيها تعريف العامة وتوعية المسلمين بالأوضاع التاريخية السائدة في عصر الصدر الإسلامي. وتندرج أعمال بعض المؤلفين، منهم: محمود حكيمي وذبيح الله منصوري ضمن هذه الفئة؛ أما الفئة الثانية، فتحتمل الكتب التي ألفها باحثون ومؤلفون، أمثال مهدي پيشوايي، وشهيدى، ومنتظر القائم، ورسول جعفریان وغيرهم، بالاعتماد على تقصّي النصوص التاريخية، بهدف إعدادها للتدريس على مستوى الجامعات والحوزات العلمية.

وتهدف الدراسة الراهنة المستلّة من أطروحة الدكتوراه تحت عنوان: تحليل الكتابة التاريخية لمعارك النبي (صلى الله عليه وآله وسلم) في الكتب البحثية لتاريخ الإسلام بين عامي ۱۳۵۷ هـ. ش. و ۱۳۹۷ هـ. ش، إلى تحليل الكتابة التاريخية لمعارك النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، ضمن الكتب البحثية الخاصة بتاريخ الإسلام خلال الفترة الممتدة ما بين ۱۳۵۷. ۱۳۹۷ هـ. ش. وانطلاقاً مما سبق، ومن خلال دراسة مناهج الكتابة التاريخية ونظرة مؤلفي كتب التاريخ الإسلامي إلى موضوع معارك النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، خلال الفترة المذكورة أعلاه، فسعت الدراسة إلى الإجابة عن سؤالين محوريين: كيف كانت انعكاسات الغزوات في أعمال مؤلفي التاريخ الإسلامي في إيران؟ ما هي المقاربة السائدة في أعمال هؤلاء المؤلفين خلال الفترة المدروسة؟ وتنطلق فرضية البحث من أن تأثير المنهج الإسنادي. الحديثي في الكتابة التاريخية الإسلامية، قد أدى إلى أن يكون النهج السائد في تحليل معارك النبي (صلى الله عليه وآله وسلم) وغزواته الواردة في كتب التاريخ الإسلامي، من نوع النهج الروائي. النقلي.

تظهر نتائج الدراسة، ضمن أنها تؤيد هذه الفرضية، أن بعض الغزوات والمعارك قد عُرضت بالمنهج الوصفي التحليلي، وتمّ تبیینها وتحليلها بمقاربة دينية، وأحياناً بطريقة مقارنة. وفي المقابل، قد تمّ استعمال النهج العقلي. النقدي بندرة. كما تمّ توظيف مزيج من التفسير والوصف والتحليل في عرض المعارك والغزوات، بالاعتماد على المنهجين النقلي. الروائي والوصفي. التحليلي.

وتنطوي المصادر والمراجع المعتمدة في هذه الدراسة، على مجموعتين رئيسيتين: مصادر الكتابة التاريخية، وكتب تاريخ الإسلام (الدراسات البحثية والمصادر الأصلية). ومن هذه المصادر، يمكن الإشارة إلى كتاب درامدی بر تاریخ پژوهی (= مدخل إلى البحث التاريخي)، لمايكل ستانفورد (١٣٩٣ هـ.ش)؛ حيث يرى أن تعاقب الأحداث وتكرارها عبر الزمن يكشفان عن طبيعة التاريخ. ويسعى هذا الكتاب أن يعرف القارئ بالمفاهيم والنظريات والمناهج الأساسية في التاريخ وبالمشكلات والقضايا التي تظهر في دراسته الجادة. وكذلك كتاب تاريخ تاريخ نگاری در اسلام (= تاريخ الكتابة التاريخية في الإسلام)، في مجلدين لفرانتس روزنتال (١٣٦٦ هـ.ش)، وترجمة أسد الله آزاد. وفي المجلد الأول للكتاب، قد صنف المؤلف أنواع الكتابة التاريخية الإسلامية، وتناول بالنقد والتحليل الكتابة التاريخية الدينية، مؤكداً على أن هذا النوع من الكتابة التاريخية قد تأثر في الدرجة الأولى باللاهوت، وأن الجانب الديني يسهم إسهاماً ضئيلاً فيه. وكذلك كتاب تاريخ در ترازو (= التاريخ في الميزان)، لعبد الحسين زرین كوب (١٣٦٢ هـ.ش). فقد تطرق المؤلف فيه إلى أنواع الكتابة التاريخية في العالم، معتقداً أن جميع التقاليد والعادات التاريخية العريقة في الشرق الأدنى وقعت بحد ذاتها أثرها في الكتابة التاريخية الإسلامية، إلا أن الكتابة التاريخية الفارسية تحتل الصدارة الأولى في هذا الميدان. وأخيراً، يمكن الإشارة إلى كتاب تاريخ نگاری در اسلام (= الكتابة التاريخية في الإسلام) (١٣٨٩ هـ.ش)، لسجادي وعالم زاده. ويرى المؤلفان أن البيئة الثقافية والسياسية كان لها أثر في نشأة الكتابة التاريخية الإسلامية، وأن القرآن الكريم والحديث النبوي يمثلان أول دوافع الكتابة التاريخية وأبرزها في العصر الإسلامي. مضافاً إلى ذلك، فإنهما قد قاما بالتعريف بأنواع الكتابة التاريخية الإسلامية، وتصدياً لأساليب تدوينها وتنظيمها، ومسار تطورها في الأقاليم الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: معارك النبي (صلى الله عليه وآله وسلم)، الكتب البحثية في تاريخ الإسلام، الثورة الإسلامية الإيرانية، الكتابة التاريخية، تعليم التاريخ

تحلیل تاریخ‌نگاری نبردهای پیامبر ﷺ در کتب پژوهشی تاریخ اسلام از ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷ شمسی

ظریفه میر^۱، فریناز هوشیار^۲، سهیلا ترابی فارسانی^۳

۱. دانشجوی دکترای تاریخ اسلام، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. zarefem2020@gmail.com
۲. استادیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (نویسنده مسئول). Hooshyar_farinaz@yahoo.com
۳. دانشیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران عراق Stfasani1963@gmail.com

چکیده

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ شمسی، با توجه به ضرورت افزایش آگاهی دانشجویان درباره تاریخ صدر اسلام، این موضوع به عنوان یک ماده دسی در زمره دروس عمومی دانشگاه‌های ایران در مقطع کارشناسی برای همه رشته‌ها در نظر گرفته شد. این امر موجب افزایش پژوهش درباره رویدادهای مهم صدر اسلام از جمله غزوات پیامبر شد. پژوهش پیش‌رو می‌کوشد چگونگی بازتاب، تبیین و تحلیل نبردهای پیامبر ﷺ در کتب پژوهشی مربوط به تاریخ اسلام منتشرشده در بازه زمانی چهار دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷ ش) را بررسی کند. یافته‌های پژوهش حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی محتوای حدود یازده کتاب با عنوان تاریخ اسلام پرداخته است، نشان می‌دهد که پژوهشگران تاریخ اسلام در بیان غزوات و نبردهای پیامبر ﷺ به ترکیبی از وصف، تبیین و تفسیر و با رویکردهای دینی و تطبیقی روی آورده‌اند و روش تاریخ‌نگاری عقلی - انتقادی چندان به کار نگرفته شده است.

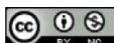
کلیدواژه‌ها: نبردهای پیامبر ﷺ، کتب پژوهشی تاریخ اسلام، انقلاب اسلامی ایران، تاریخ‌نگاری، آموزش تاریخ.

استناد به این مقاله: میر، ظریفه، هوشیار، فریناز، ترابی فارسانی، سهیلا (۱۴۰۴). تحلیل تاریخ‌نگاری نبردهای پیامبر ﷺ در کتب پژوهشی تاریخ اسلام از ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷ شمسی. تاریخ اسلام، ۲۷(۱)، ص ۲۷۴-۲۴۷.

<https://doi.org/10.22081/PWQ.2025.72099.1241>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵ ؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰
 نوع مقاله: پژوهشی
 ناشر: دانشگاه باقرالعلوم
 نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

<https://hiq@bou.ac.ir>

مقدمه

تاریخ به معنای علم شناخت و تفسیر گذشته زندگی جمعی انسان هاست؛ به گونه ای که نه تنها وقایع بلکه علت وقوع آن حوادث را نیز بررسی می کند؛ از این رو شناخت کنش ها و بافت اجتماعی گذشته برای رسیدن به واقعیت های تاریخی و تبیین و قابل فهم کردن کنش ها و توضیح چرایی اعمال و رفتارهای انسانی ضرورت دارد. مورخان در پی ارائه فهمی نظام مند از اعمال و رفتار انسان ها، در مواردی ناگزیر به تبیین هر چیزی هستند که بر اعمال و رفتار انسان ها تأثیرگذار بوده است؛ به همین دلیل تاریخ منحصر در عرضه خام حوادث خاص و وقایع یا نقد اسناد و مدارک نمی شود؛ چراکه محقق هنگام برقرار کردن مناسبات و روابط، میان وقایع به نوعی تفسیر و تبیین متوسل می شود که در عمل با بازآفرینی ذهنی رویدادها در چارچوب گفتمانی مشخص همراه است و بر اساس روش ها، رهیافت ها و نگرش های متفاوت صورت می پذیرد. به دلیل اهمیت نبردهای پیامبر در سال های آغازین ظهور اسلام و اقامت ایشان در مدینه، تقریباً بیشتر کتاب های تاریخ اسلام به این موضوعات است. این نبردها گاه با فرماندهی پیامبر (غزه) و گاه بدون حضور ایشان (سریه) انجام می شد که تعداد آن را حدود ۲۷ غزه و ۶۶ سریه بیان کرده اند^۱ که در کتب پژوهشی تاریخ اسلام بازتاب یافته است.

پژوهش های تاریخی به بررسی هایی اطلاق می شود که با اتکا بر منابع اصلی تاریخی، روایات و احادیث، به تحلیل وقایع دوران پس از ظهور اسلام می پردازد. نویسندگان این کتب ناگزیر به توصیف نبرد و تبیین یا تفسیر آن هستند. بنابراین تبیین پدیده ها و وقایع عبارت است از درک و ارائه توضیحی چرایی پدیده ها و وقایع؛ بدین معنا تبیین ها متضمن مفهوم علت اند.^۲ تحلیل های تاریخی پیرامون چرایی و چگونگی این نبردها، برخاسته از نوع

۱. ابن هشام، سیره النبی، ۱۳۵۵، ج ۴، ص ۲۸۰-۲۸۱؛ مسعودی، مروج الذهب، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸-۲۷۷.

۲. فروند، آرا و نظریه ها در علوم انسانی، ۱۳۷۲، ص ۱۰۶؛ لیتل، تبیین در علوم اجتماعی، درآمدی به فلسفه علم الاجتماع، ۱۳۷۳، ص ۵.

نگاه به گذشته است که خواسته یا ناخواسته بر انبوهی از پیش‌فرض‌ها، ارزش‌ها، داورها، باورها و ملاحظات متعدد سیاسی، مذهبی، ملی، فرهنگی و مانند آنها مبتنی است. این مقاله نه تحقیقی تاریخی پیرامون غزوات است، نه با هدف نقد و بررسی روایات غزوات در منابع متأخر و متقدم نگاشته شده و نه به دنبال چگونگی و چرایی وقوع غزوات ورد یا قبول گزارش‌های مورخان و نویسندگان جدید و قدیم است، بلکه این پژوهش به بررسی گزارش‌ها و تحلیل کتب نویسندگان چهار دهه اخیر می‌پردازد که یازده جلد را دربر می‌گیرد.

تحقیقات ارزشمندی چون «بررسی انتقادی روش تاریخ‌نگاری مقاله محمد؛ پیامبر اسلام در ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام» اثر حسین عبدالمحمدی یا «بررسی و نقد کتاب تاریخ سیاسی اسلام رسول جعفریان» نگاشته خلعتبری و مهر انجام شده است که نویسندگان با طرح روش‌های مناسب در بررسی و تحلیل حوادث و جریان‌های عصر پیامبر، هدف خود را اصلاح اشتباه‌های تاریخی، محتوایی، ادبی و ویرایشی و نیز اصلاح مباحث، کوتاهی در طرح برخی مباحث ضروری و بحث‌برانگیز تاریخ اسلام دانسته‌اند.

کتاب‌های جنگ‌های صدر اسلام از جنگ بدر تا فتح مکه از دیدگاه قرآن و حدیث (امین، ۱۳۹۰)، آشنایی با جنگ‌های پیامبر اسلام ﷺ و امام علی (آیت‌اللهی، ۱۳۹۷) و مقاله «معرفی منظومه غزوات» (عبداللهی کجوسنگی، ۱۳۹۱) به علل، مکان و چگونگی نبردهای پیامبر ﷺ پرداخته‌اند. همچنین مقالات «نقد دیدگاه مستشرقین درباره غزوات» (متانت‌پور، ۱۳۹۳) و «نقش علی در جنگ‌های پیامبر در برابر مشرکان» (موسوی، ۱۳۸۸)، دیدگاه‌ها پیرامون غزوات را نقد کرده‌اند. صابر آداک در مقاله «رویکردی نو نبردهای پیامبر: بررسی موردی غزوه بدر» و نیز در کتاب رحمت نبوی و خشونت جاهلی معتقد است در هیچ‌یک از جنگ‌های سال‌های نخستین اسلام، پیامبر اسلام آغازکننده جنگ نبوده‌اند. پژوهش حاضر با بررسی تحلیل تاریخ‌نگاری نبردهای پیامبر ﷺ طی پژوهش‌های چهار دهه بعد از انقلاب اسلامی، می‌تواند تکمیل‌کننده پژوهش‌های یادشده باشد.

دیدگاه نقلی - روایی با اتکا بر توصیف وقایع بود و دیدگاه عقلی - انتقادی با تکیه بر تحلیل. درواقع دو گونه نگرش و دیدگاه تاریخ‌نگاری اسلام از ابتدای شکل‌گیری وجود داشت؛ رویکرد روایی که از حدیث تأثیر پذیرفته بود و به مشخصه اهل حدیث یعنی روش اسنادی پایبند بود؛ اما با گذار از اسناد، تاریخ‌نگاری به مرحله تاریخ‌نگاری عقلی - انتقادی گام نهاد که با جستجوگری و نقد همراه بود.^۱

۱. روش نقلی - روایتی

تبیین روایی، نوعی تبیین مبتنی بر نقل است که بر اساس نقل وقایع و لحاظ زمینه‌ها انجام می‌گیرد؛ چراکه «تاریخ» در این دیدگاه، نه يك «امر عینی» و «واقعی»، بلکه مجموعه‌ای از روایت‌هاست. این تبیین نظریه غیراستدلالی است که دو ادعای اصلی دارد؛ یکی اینکه تبیی‌ها در علوم طبیعی و علوم انسانی از الگوهای واحدی تبعیت نمی‌کنند و منطق واحدی ندارند؛ دیگر اینکه تبیین‌ها در علوم انسانی عمدتاً شکل روایت دارند نه استدلال.^۲ استنفورد^۳ تأکید می‌کند که قوانین فراگیر چندان برای مورخ کارایی ندارد؛ زیرا در اغلب موارد قادر به تبیین امر غیرعادی یا غیرمنتظره که نیازمند تبیین است، نیستند.^۴

روش تاریخ‌نگاری نقلی - روایی، وقایع‌نگارانه است و بر توصیف وقایع و رویدادها تأکید دارد. در کتاب‌های تاریخ اسلام، برخی از غزوات بدون کوچک‌ترین تحلیل در مرحله توصیف رها شده‌اند. جعفری درباره علل شروع نبرد «ذات الرقاع» می‌نویسد: «دو ماه بعد از اخراج بنی‌نضیر، به پیامبر خدا خبر دادند که دو طایفه از قبیله غطفان (محارب و بنی‌ثعلبه) درصددند که به مدینه حمله کنند. رسول خدا با گروهی از مسلمانان به سوی

۱. آقاجری و حاتمی، «روش اسنادی و گذار از آن در تاریخ‌نگاری اسلامی»، ۱۳۹۳.

۲. والاس، نظریه‌های روایت، ۱۳۸۲، ص ۱۱۲.

3. Stanford.

۴. استنفورد، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۱۷۹.

نجد حرکت کرد و تا جایی به نام نخل پیش رفت که در آنجا درختی به نام ذات الرقاع بود؛ ولی جنگی رخ نداد. پیامبر و سپاهیانش پس از چند روز به مدینه بازگشتند. در این جنگ، مسلمانان از حمله ناگهانی دشمن بیمناک بودند و پیامبر با آنان نماز خوف خواند.^۱ این نبرد در سال چهارم هجرت پس از غائله بنی‌نضیر رخ داد. جعفری با بهره‌گیری از آیات قرآن، طریقه خواندن نماز خوف در جریان جنگ را مربوط به این درگیری می‌داند که به مسلمانان دستور داده شد: «و اذا كنت فيهم فأقمت لهم الصلاة فلتقم طائفة منهم معك وليأخذوا أسلحتهم فإذا سجدوا فليكونوا من ورائكم ولتأت طائفة أخرى لم يصلوا فليصلوا معك...»^۲ و هرگاه در میان ایشان بودی و برایشان نماز برپا داشتی، پس باید گروهی از آنان با تو [به نماز] ایستند؛ و باید جنگ‌افزارهای خود را بگیرند و چون به سجده رفتند [و نماز تمام کردند]، باید پشت سر شما قرار گیرند و گروه دیگری که نماز نکرده‌اند، باید بیایند و با تو نماز گذارند...».

در این روایت چون پژوهشگر هیچ پیوند عینی و طبیعی با گذشته ندارد، تنها از طریق روایت می‌تواند به گذشته بنگرد و با ارتباط میان پاره‌های گوناگون یک رخداد و طی روایت، علت‌ها را به معلول متصل می‌کند. به طور کلی در تحلیل روایی یک واقعه، آن واقعه در زمینه تاریخی به صورت داستان‌گونه نقل می‌شود. در این رویکرد، معانی بر تاریخ بار می‌شود تا برای خواننده درک پذیر شود. در تبیین‌های نقلی - روایی، یک رویداد جزئی از یک جریان تاریخی دیده می‌شود و پژوهشگران می‌کوشند ارتباط میان آن رویداد و رویدادهای دیگر را بیابند و با کشف جایگاه این رویداد به علل آن می‌پردازند. در واقع در این نوع تبیین، علت‌ها جستجو نمی‌شوند، بلکه رویدادها روایت می‌شوند.^۳ این نوع تحلیل یا تبیین که به آن تبیین تکوینی اطلاق می‌شود، عبارت است از ریشه‌یابی ارتباط یک پدیده خاص با

۱. جعفری، تاریخ اسلام از منظر قرآن، ۱۳۹۱، ص ۲۲۰-۲۲۱.

۲. همان، ص ۲۲۱.

۳. استنفورد، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۲۳۱.

سایر پدیده‌ها در بستر زمینه‌ای مشخص؛^۱ چنین تفسیری «ناظر بر واقعیت رویداد» است. در این رویکرد، توالی وقایع مورد توجه است و مشخص می‌شود که هر مرحله منجر به مرحله بعدی و در نهایت این مراحل به آن واقعه مورد نظر منجر می‌شوند.^۲ این گونه تحلیل درباره غزوات پیامبر ﷺ تحت تأثیر روش اسنادی - حدیثی که اساساً نوعی تاریخ‌نگاری نقلی - روایی بود، در کتب تاریخ اسلام بسیار دیده می‌شود.

در واقع مراحل متوالی از وقایعی که در نهایت به جنگ با مشرکان، یهود و تبعید آنان به خارج از شبه جزیره انجامید، توضیح داده شده است. مخالفت گروه‌های مشرک، منافق و یهود از ابتدای ورود پیامبر به مدینه آغاز شد و به مرور دشمنی آنان افزایش یافت. در این تبیین، مخالفت و کارشکنی‌ها (واقعه الف) منجر به افزایش توطئه‌ها و اتحاد مخالفان (واقعه ب) شد در نهایت به واکنش از سوی مسلمانان و غزوات (واقعه ج) انجامید؛ بنابراین رویدادهای متوالی در تکوین نبردها و غزوات نقش داشتند. منتظرالقائم به فعالیت مشرکان در جایگاه نخستین گروه مخالف این گونه اشاره کرده است: «سران قریش طی دوران بعثت از هر کوششی در جهت مخالفت و مبارزه با اسلام دریغ نکردند؛ زیرا اسلام مقام‌های اجتماعی و اشرافیت قریش را به خطر انداخته بود؛ از این رو مترفین و زرپرستان قریش پس از هجرت رسول الله و استقرار اسلام در این شهر [مدینه]، مبارزات خود را با اسلام ادامه دادند».^۳

پس از ورود به مدینه، گروه‌هایی مانند منافقان و یهود پس از جنگ بدر ناراضی بودند و با پیامبر ﷺ مخالفت ورزیدند؛ به همین دلیل «منافقان و یهود مدینه از این پیروزی سخت خشمگین شدند و احساس خواری کردند».^۴

۱. نوذری، فلسفه تاریخ، ۱۳۸۷، ص ۲۴ - ۹۳.

۲. دری، «تبیین و فهم در تاریخ»، ۱۳۷۹.

۳. منتظرالقائم، تاریخ اسلام (تا سال چهل هجری)، ۱۳۹۴، ص ۱۳۵.

۴. پیشوایی، تاریخ اسلام (از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام)، ۱۳۹۲، ص ۲۳۲.

منافقان در صدر اسلام با تبلیغات روحیه مسلمانان را تضعیف می‌کردند. ابتدا عبدالله بن ابی (۹ ق) پایه‌گذار نفاق بود و با سیصد نفر منافق که نقش زیادی در جنگ‌ها داشتند، از نیمه راه جنگ احد بازگشتند و پیامبر ﷺ را در جنگ همراهی نکردند. زمانی هم مخفیانه و پنهانی با مشرکان و گاه با یهودیان در ارتباط بودند. در قرآن کریم آیات بسیاری درباره منافقان وجود دارد و حتی یک سوره کامل به نام آنها نازل شده است.^۱ به گفته ابن هشام، آیات نخست سوره «بقره» (دوازده آیه) که برخی از شگردهای منافقان را بیان می‌کند، درباره منافقان اوس و خزرج نازل شده است. همچنین دشمنی آنان در جریان جنگ‌ها از جمله جنگ احد توضیح داده شده است: «عباس به وسیله نامه‌ای پیامبر را از حرکت قریش آگاه کرده بود و ابوعامر منافق نیز با قریش همکاری داشت و چاله‌هایی در میدان احد کنده و روی آن را استتار کرده بود».^۲ همچنین به شادمانی منافقان در پایان نبرد احد اشاره شده است: «منافقان به فتنه‌انگیزی برخاستند و از شکست مسلمانان اظهار شادمانی کردند و آنان را مورد سرزنش قرار دادند».^۳ به طور کلی «تلاش یهودیان و منافقان اوس و خزرج و همکاری‌هایشان در اوایل هجرت بسیار عجیب بود. آنها برای آزمایش و محکوم کردن پیامبر ﷺ سؤالات عجیبی مطرح می‌کردند که طبق نوشته ابن اسحاق در سیره‌اش، حدود صد آیه از سوره «بقره» درباره آنها نازل شده است».^۴

در سال پنجم هجری پس از نبرد خندق، نبرد با یهودیان بنی قریظه آغاز شد؛ نبردی که در ابتدا بنی قریظه علیه مسلمانان مدینه با هم پیمانی دشمنان توطئه کردند. چند نکته درباره بنی قریظه بدین ترتیب می‌توان بیان کرد:^۱ ابتدا بنی قریظه پیمان خود با مسلمانان را

۱. جعفری، تاریخ اسلام از منظر قرآن، ۱۳۹۱، ص ۱۶۹.

۲. حسنی، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۲۵.

۳. پیشوایی، تاریخ اسلام (از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام)، ۱۳۹۲، ص ۲۴۳.

۴. حسنی، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۳۲.

شکستند و عهدنامه را پاره کردند؛^۲ در مدت ۲۵ روز محاصره، بنی قریظه از پیامبر طلب بخشش نکردند و نمی خواستند که مدینه را ترک کنند، بلکه حکمیت سعد معاذ را پذیرفتند؛^۳ شواهد و قراین نشان می دهد آمارهای مربوط به کشته شدگان بنی قریظه نادرست است. درنهایت همه این اقدامات و حوادث منجر به غزوات علیه یهود و متحدانشان شد. «با افزایش رفت و آمدهای پنهانی بزرگانی از یهود به مکه و به میان طوایف بدوی و تحریض و تشویق ایشان بر حمله به مدینه، سیاست فعال تبلیغی آنان علیه هم پیمانان مسلمان خود در مدینه، به سیاست اتحاد نظامی با مشرکین مکه تغییر یافت و همین امر عاملی شد برای گسترش دشمنی میان مسلمانان و یهودیان».^۴ یهودیان بنی قینقاع، بنی نضیر و بنی قریظه در رأس گروه های مشکل آفرین در دوران پیامبر ﷺ بودند؛ در این میان، خیانت و توطئه بنی قریظه برای ریشه کن کردن اسلام و سقوط مدینه با به راه انداختن جنگ، تحریک مشرکان و پیمان شکنی از همه ننگین تر بود.

جنگ احزاب نیز یکی از نمونه های تحمیل جنگ بر پیامبر ﷺ بود. «غزوه احزاب بارزترین جلوه تحمیل جنگ به پیامبر و آشکارترین نمود همبستگی سه جانبه یهودیان، اشراف مکه و شیوخ بادیه نشین علیه مسلمانان بود».^۵

با توجه به اینکه تاریخ نگاری در آغاز شکل روایی داشت،^۶ غزوات در بستر و زمینه تاریخی خویش و با توضیح سلسله ای از رویدادها تحلیل می شود. والش (۱۸۸۲ م) تأکید می کند با در نظر داشتن اصل به هم پیوستگی امور در تاریخ و روابط درونی رویدادها و مطالعه هر واقعه در بافت و بستر تاریخی آن، موضوع مورد بحث نیز در مسیر جمع و تبیین رویدادها قابل فهم می شود.^۷

۱. زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام از بعثت تا غیبت، ۱۳۹۱، ص ۴۵.

۲. همان، ۴۷.

۳. سجادی و عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ۱۳۸۹، ص ۴۴؛ روزنتال، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۸۱.

۴. والش، مقدمه ای بر فلسفه تاریخ، ۱۳۶۳، ص ۶۶-۶۷.

۲. توصیفی - تحلیلی

تفسیر، تبیین و تحلیل پدیده‌ها و وقایع در ابتدا نیازمند توصیف است. توصیف دقیق به خودی خود تبیین را نیز دربر می‌گیرد. درواقع توصیف دقیق از یک پدیده، اولین مرحله برای دست‌یابی به واقعیت آن موضوع است؛ به همین علت تاریخ توصیفی را نمی‌توان به صرف توصیفی بودن نقد کرد. گاه توصیف برخی از رخدادها نکات مبهمی از تاریخ را روشن می‌کند؛ همچنین هر توصیفی مسبوق به تفسیری است. توصیف دقیق پیش‌زمینه اصلی تحلیل است. در تحقیقات تاریخی نیز با ترکیبی از روش‌های مختلف تحلیل و تبیین مواجه می‌شویم.

محقق در شیوه تحلیلی با این نگرش که «تاریخ» فقط زندگی امیران و شاهان نیست و وقایع تاریخی تکرارناپذیرند، به سراغ عوامل یک رخداد تاریخی می‌رود؛ از این‌رو از پژوهشگر موضوع تاریخی انتظار می‌رود که نه تنها نشان دهد چه اتفاقی رخ داده است، بلکه به تبیین علل یا علت مفروض آن و بیان علت واقعه نیز بپردازد.^۱ پوپر (۱۹۹۴ م) معتقد است: «آنچه اساسی است، تحلیل شرایط و موقعیت است».^۲ پوپر هم فهم تاریخی را متکی به بازآفرینی تجربه گذشته می‌داند که نیازمند تحلیل یک موقعیت اجتماعی و تاریخی است؛^۳ چراکه رویدادها برحسب افعال انسانی و موقعیت‌ها و شرایط اجتماعی فهم و تبیین می‌شوند.

سازوکار علی در قلمرو علم تاریخ عبارت است از رشته‌ای از رویدادهای قانونمند. برای اینکه بتوان گفت حادثه یا رویدادی خاص یا دسته‌ای از حوادث علت فلان معلول بوده‌اند، وجود قوانینی که اولی را به دومی پیوند دهد، ضروری است؛ به گونه‌ای که با داشتن توصیفی از حوادث مقدم، استنتاج معلول به کمک آن قوانین میسر باشد.^۴

۱. استنفورد، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۸۹.

۲. پوپر، اسطوره چارچوب در دفاع از علم و عقلانیت، ۱۳۷۹، ص ۲۳۲.

۳. همان.

۴. لیتل، تبیین در علوم اجتماعی، درآمدی به فلسفه علم الاجتماع، ۱۳۷۳، ص ۲۶.

پژوهشگر تاریخی در بحث علیت تاریخی و تبیین تاریخی، «پدیده» را جزئی از فرایند تاریخی به شمار می‌آورد و می‌کوشد ارتباط بین پدیده موردنظرش را با وقایع دیگر مشخص کند و به این شکل به تبیین پدیده مدنظرش بپردازد؛ به بیانی دیگر، محقق دورانی را در نظر می‌گیرد، حوادث آن را به عنوان معلول مطرح می‌کند و سپس در همان دوران عوامل را باز می‌یابد. در شناخت علی پدیده تاریخی، بازسازی گذشته مورد توجه قرار می‌گیرد و تبیین پدیده تاریخی با قرارداد آن در زمینه یا بستر کل واقعیت صورت می‌پذیرد. چنان‌که در بحث علیت معمول است، تبیین‌های علی در پی فهم چرایی تحقق رویدادها به تأثیر شرایط لازم در وقوع رویدادها می‌پردازند؛ چراکه در تاریخ آنچه باید ابتدا تبیین شود، چیستی و ماهیت موضوعات و وقایع است.

بسیاری از نویسندگان کوشیده‌اند با تحلیل علی به موضوع غزوات بپردازند. منتظرالقائم در تحلیل نبرد تبوک، نتایج را علت رخداد آورده است: «۱. رومی‌ها از فکر حمله به حجاز بازداشته شدند و قدرت اسلام تا مرزهای شام استحکام پیدا کرد و راه‌های تجاری شمال به جنوب گشوده شد. ۲. مسلمانان با لشکرکشی به فتح شامات آشنا شدند و بر این کار یقین پیدا کردند. ۳. توطئه‌های سازماندهی شده منافقان که به قصد براندازی طراحی شده بود، خنثی گردید».^۱

جعفریان در تحلیل برخورد با یهود بنی‌نضیر، همکاری یهود با قریش را عامل اصلی می‌داند و با اشاره به آیات قرآن، از اشعار شاعرانی چون حسان بن ثابت نقل می‌کند: «تفاقد معشر نصر و قریشا* ولیس لهم ببلد تهم نصیر: گروهی که قریش را یاری دادند، همه چیز را از دست دادند؛ در حالی که در شهر خود یآوری برای خود نداشتند».^۲

۱. منتظرالقائم، تاریخ اسلام (تا سال چهارم هجری)، ۱۳۹۴، ص ۲۱۶.

۲. جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ۱۳۷۴، ص ۲۰۶.

بی‌تردید زاویه دید و گزینش روایات که مبتنی بر داوری‌های ارزشی و ایدئولوژی نویسنده و پژوهشگر است، در توصیف یک واقعه نقش اساسی دارد. ذهنیت عاملی مؤثر در پدیده‌هاست و یکی از عوامل ذهنی گزینش است. به این ترتیب این مهم که نویسنده از چه دریچه‌ای به موضوع می‌نگرد تا رویداد یا واقعه‌ای را قابل درک و تحلیل کند، دارای اهمیت است.^۱

۳. تبیین (تفسیر)

هر پژوهنده تاریخ برخی از واقعیت‌ها یا داده‌ها را برمی‌گزیند و پاره‌ای را رها می‌کند. بر این اساس رخداد‌های تاریخی با دیدگاه‌ها و نگرش‌های متفاوت تفسیر می‌شوند و تفسیر مورخ به دنبال گفتگوی مستمر وی میان گذشته و حال صورت می‌پذیرد. سعی محققان تاریخ به گفته استنفورد، باید حرکت از تبیین ناقص به سمت تبیین کامل باشد تا بهترین فهم ممکن را از رویدادها و موضوعات مورد نظر ارائه دهند. تبیین در تاریخ همچنین نیازمند تحلیل یک موقعیت اجتماعی و تاریخی است. تبیین تفسیری تاریخ، سعی در فهم افکار و تصورات انسانی معطوف به واقعیت را دارد؛^۲ چراکه یک واقعه تاریخی هرگز صرفاً به مانند پدیده طبیعی نیست، بلکه رویدادی است که مورخ نه فقط ظاهر آن، بلکه درون آن را نیز لحاظ می‌کند تا به اندیشه‌های درونی آن راه یابد. بنابراین باید افعال افراد تاریخی را با توجه به اغراض و آمال و باورهای آنها توجیه کرد. هدف تاریخ نه کشف صرف رویداد، بلکه کشف اندیشه‌ای است که در آن رویداد نهفته است؛ بدین ترتیب مورخان از معنای عمل پرده برمی‌دارند.^۳ گاه در تحلیل وقایع توجه به یک یا چند شرط لازم در وقوع رویدادها و قائل شدن به نوعی نگرش امکانی برای تحقق رویدادها که در صورت نبود آن شرایط، رویداد‌های مورد نظر نیز محقق نمی‌شدند، دیده

۱. استنفورد، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶۴-۱۶۵.

۲. همان، ص ۲۲۸-۲۳۵.

۳. فی، فلسفه امروزی علوم اجتماعی، ۱۳۸۱، ص ۲۴۶.

می شود. چنین تحلیل و تبیینی به جای اینکه چرایی وقوع رویدادها را در نظر داشته باشد، به چگونگی وقوع آنها می پردازد و با در نظر گرفتن شرایط ممکن که وقوع رویداد را منطقی جلوه می دهد، تحقق آن را تبیین می کند.^۱

تبیین تاریخی با وجه درونی رویدادها که همانا افکار مستتر آنهاست، سروکار دارد.^۲ در این رویکرد، فعل تاریخی از طریق فهم افکار فاعلان فعل و عاملان عمل امکان پذیر است که از عهده قوانین عام علوم طبیعی خارج است. در تفسیر تاریخی، مراد استفاده از داده های تاریخی نیست، بلکه روایت توالی حوادث و تحلیل زمینه مند، زمان مند و فرایندی حوادث تاریخی است و رویدادها در چارچوب زمان و مکان معنادار می شوند. تبیین تاریخی باید مبتنی بر واقعیت باشد و سعی در ارائه بهترین توضیح داشته باشد.

استنفورد با تأکید بر اینکه هدف تبیین و تفسیر تاریخ، شرح چرایی وقوع رویدادهاست، معتقد است تبیین هایی که به چرایی وقوع رویدادها می پردازند، بر اساس اینکه واقعیت های تاریخی چه بوده اند و به چه صورت اتفاق افتاده اند، رویدادهای مورد نظر را فهم پذیر می کنند. تلاش برای پاسخ گویی به پرسش «واقعاً چه؟» جزء تفسیر تاریخی است.^۳ بر حسب رویکرد تفسیر تاریخی، سلسله حوادثی که در مرحله پایانی منجر به تولید آن واقعه شده اند، تحلیل میشوند. بدین ترتیب در تحلیل تاریخی، توالی حوادث در درون یک فرایند خاص اجتماعی تاریخی جستجو می شوند که از طریق آن، عوامل خاصی که در پدید آمدن رخداد نقش داشته اند، کشف و تفسیر می شوند. در این رویکرد، زمینه نقش اساسی را ایفا می کند و در پرتو رویکرد تاریخی، تجربه به تعمیم های تاریخی محدود به زمان و مکان منجر می شود و با چگونگی وقوع آنها، زمان و مکان وقوع رویدادها تبیین می گردد.^۴

۱. همان.

۲. کالینگوود، مفهوم کلی تاریخ، ۱۳۸۵، ص ۲۷۱-۲۷۵.

۳. استنفورد، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۲۸۸؛ دری، «تبیین و فهم در تاریخ»، ۱۳۷۹.

۴. استنفورد، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۲۱۲.

جعفر شهیدی فصل سوم کتاب تاریخ تحلیلی اسلام را به جنگ‌های پیامبر (ص) اختصاص داده است و درباره نبرد حنین که در سال ششم هجری پس از فتح مکه رخ داد، می‌کوشد به درون حادثه راه یابد و با درک اغراض مشرکان و اندیشه‌های آنان، علت نبرد را تحلیل کند: «پس از تسلیم شدن مکه و پس از آنکه بزرگان قریش به رضا و یا از سر ناچاری مسلمان شدند، دیگر نباید جنگی در می‌گرفت و یا لااقل در نزدیکی‌های مکه نباید قبیله‌ای به پا می‌خواست. با این وصف، قبیله هوازن با بنی ثقیف که در طائف به سر می‌بردند، با یکدیگر متحد شدند که بر سپاه پیغمبر حمله برند. به درستی معلوم نیست انگیزه آن قبیله برای چنین جنگی - آن هم پس از فتح مکه - چه بوده است؟»^۱

زرگری نژاد با همین رویکرد کوشیده است با کشف اندیشه درونی پیامبر ﷺ، موضوع عفو مخالفان و چگونگی فتح مکه را تفسیر کند: «در هنگام ورود سپاه مدینه به مکه، زمزمه‌هایی از انتقام‌جویی و قدرت‌نمایی به گوش رسید. پیامبر چون بر بروز این احساس واقف شد، دستور داد تا شعار "امروز روز انتقام است"، به پیام "امروز روز رحمت است" تبدیل گردد. بی‌درنگ تمام فضای مکه از فریاد رحمت انباشته شد و مکیان از آن همه علو روح مردی که وی را از خانه خویش رانده بودند، به شگفت آمدند و بر زشتی‌های رفتار خویش تأسف ورزیدند».^۲ آداک نیز با دیدگاهی مشابه در بررسی موردی غزوۀ بدر در کتاب رحمت نبوی و خشونت جاهلی، موضوع نبردها را چنین تفسیر می‌کند: «در ایام پس از هجرت، مبین این بود که دیگر "جدال احسن" و "موعظه حسنه" در این مقطع تأثیری ندارد. بدین‌گونه مسلمانان به اذن خداوند آمادهٔ مقابله و پیکار با دشمنان و رفع موانع آزادی مسلمانی شدند و از حق مشروع خود در دفاع از جان و مال و آزادی عقیده بهره‌مند گردیدند. آیات جهادی قرآن که نقطهٔ مشترکشان، عدم تعدی از سوی مسلمانان و مشروط شدن جهاد به رفع ظلم و تضمین

۱. شهیدی، تاریخ تحلیلی اسلام از آغاز تا نیمه نخست سده چهارم، ۱۳۹۶، ص ۱۰۲.

۲. زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام از بعثت تا غیبت، ۱۳۹۱، ص ۶۰.

آزادی نشر دعوت است، تقریباً نیمی از حجم آیات مدنی را شامل می‌شود و این خود گویای وضع دشوار مسلمانان در دفاع از آیین جدید و نیز کثرت دشمنان اسلام است.^۱

این نوع تبیین بر آن است تا کنش‌ها، فعالیت‌ها و اعمال کارگزاران تاریخی را با توجه به خواسته‌ها، اعتقادات، نیت‌ها و معیارهای آنان تحلیل کند. منتظرالقائم آشنایی پیامبر با روحیات مردم در جریان فتح مکه را از عوامل پیروزی مسلمانان می‌داند و می‌نویسد: «اعزام سپاه از چهار طرف به داخل شهر، انتخاب فرماندهان از مهاجران که به شهر مکه و روحیات مردم آن آشناتر بودند، اعلام عفو عمومی از سوی رسول الله به مردم مکه [از عوامل فتح مکه بود].»^۲

تحلیل تاریخی در بسیاری موارد موردی و درون‌موردی است؛ یعنی یک حادثه خاص تاریخی در درون جامعه‌ای مشخص با توجه به علل و زمینه‌های آن واقعه تحلیل می‌شود. هدف از تحلیل موردی، تحلیل یک مورد خاص در درون یک واحد اجتماعی مشخص است. نبردها و غزوات پیامبر ﷺ به مثابه موردی در درون جامعه قبیله‌ای جزیره العرب و نومسلمانان مدینه در بسیاری از کتاب‌های تاریخ اسلام با رویکردی درون‌موردی تحلیل شده است.

۴. تبیین با رویکرد دینی

پیوند وقایع تاریخ اسلام با دین موجب شده است تا پژوهشگران مسلمان وقایع صدر اسلام را با نگرش دینی تحلیل کنند. در این رویکرد به آیات قرآن، احادیث و روایات دینی برای تبیین رخداد‌های تاریخ اسلام توجه شده است و برخی از آیات الهی به مثابه قوانین بشری در این نوع تفسیر یا تحلیل‌های تاریخی تعمیم داده می‌شوند؛ بنابراین جنگ‌های پیامبر با استناد به عنصر اراده و تقدیر الهی تحلیل می‌شوند و در تبیین و چرایی وقوع نبردها و نتایج آن دلایلی چون وعده‌های قرآنی، عوامل غیبی و پیش‌گویی‌های پیامبر ﷺ

۱. آداک، رحمت نبوی و خوشونت جاهلی: رویکردی نو به رفتار پیامبر (ص) با مخالفان، ۱۳۷۸، ص ۷-۸.

۲. منتظرالقائم، تاریخ اسلام (تا سال چهارم هجری)، ۱۳۹۴، ص ۱۷۸.

مبنی بر پیروزی مسلمانان و دست‌یابی به غنائم استناد شده است. به عبارتی در کنار تفسیر مادی و این جهانی از تاریخ، تأثیر عالم غیب در رخدادها به‌ویژه تحرکات نظامی پیامبر ﷺ مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه پیروزی در نبرد خندق با توجه به امداد غیبی تفسیر شده است: «واقعۀ خندق در هوای بسیار سرد زمستان روی داد. به خواست و مشیت الهی، بادی تند وزیدن گرفت و دیگ‌های غذای اردوی دشمن را برگرداند و سازه‌ها بر سرشان ریخت. در این موقع پیامبر اکرم به حذیفه فرمود شبانه به اردوی دشمن رفته، فعالیت‌های دشمن را گزارش کند. حذیفه می‌گوید وقتی به اردوی دشمن رسیدم، ملاحظه کردم که باد و توفان دیگ‌های آنان را برگردانده و آتش اجاق‌ها را خاموش کرده بود»^۱.

در این رویکرد برای حوادث عالم در کنار قاعده‌های طبیعی و نظام علی - معلولی، دسته‌ای دیگر از حوادث دینی - تاریخی وجود دارند که از لحاظ پایه و بنیاد، تاریخی هستند؛ ولی به لحاظ شکل و صورت و مسیری که در آن اتفاق می‌افتند، دینی و الهی هستند. جعفری با آوردن آیات قرآن و ادله قرآنی، درگیری با یهودیان بنی‌نضیر را به اذن و فرمان خداوند دانسته است: «خداوند این آیه را نازل کرد و خاطر نشان ساخت که این کار به اذن خدا صورت گرفته است: "مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْنَةٍ اَوْ تَرَكْتُمْوهَا قَائِمَةً عَلَى اُصُولِهَا فَبَاذِنِ اللّٰهُ وَلِيْجْزِي الْفَاسِقِيْنَ: آنچه درخت خرما بریدید یا آنها را دست نخورده بر ریشه‌هایشان بر جای نهادید، به فرمان خدا بود تا نافرمانان را خوار گرداند»^۲.

سبحانی در تفسیر و تحلیل شکست مسلمانان در جنگ احد به سرکردگی ابوسفیان (۳۰ ق) برای تلافی جنگ بدر در شوال سال دوم هجری، با بهره‌گیری از آیات قرآن، شکست مسلمانان را نتیجه بی‌اعتمادی به وعده‌های پیامبر دانسته است: «قرآن از این حقیقت تلخ پرده برمی‌دارد و به این نکته اشاره می‌کند که گروهی از یاران رسول خدا تصور کردند که

۱. سیدعلوی، تاریخ توصیفی - تحلیلی صدر اسلام، ۱۳۹۰، ص ۲۱۱.

۲. جعفری، تاریخ اسلام از منظر قرآن، ۱۳۹۱، ص ۲۱۸.

وعده‌های پیامبر مبنی بر پیروزی بی‌پایه بوده است؛ آنجا که می‌فرماید: "گروهی آن چنان در فکر جان خود فرو رفته بودند که درباره خدا گمانه‌ای بد، بسان گمان‌های دوران جاهلیت می‌بردند و می‌گفتند: آیا راه و چاره‌ای هست؟ و آنان که در روز روبروشدن دو سپاه پشت به دشمن کردند، شیطان آنان را به خاطر برخی از اعمال خود لرزانید و خدا از آنان درگذشت؛ خداوند آمرزنده و بردبار است."^۱

۵. تحلیل تطبیقی

تطبیق و مقایسه حوادث، افراد و وقایع تاریخی از دیگر شیوه‌های تحلیل و تبیین تاریخ است. زرین‌کوب معتقد است در تاریخ، مانند بسیاری از رشته‌هایی که با تکامل تدریجی سروکار دارد، یک راه عمده نیل به حقیقت، «تطبیق» است.^۲

رویکرد تحلیل تطبیقی ناظر بر تحلیل یک واقعه در دو یا چند واحد اجتماعی به شکل چندسطحی است. پژوهش‌های تطبیقی تاریخی از نوع کیفی است و یکی از ویژگی‌های آن، مقایسه تشابهات و تمایزات موارد به عنوان یک کل ترکیب‌بندی شده است. از نکات اساسی در پژوهش تطبیقی، معادل‌سازی تاریخی و فضایی است؛ زیرا هنگام مقایسه جوامع گوناگون در یک دوره تاریخی در یک سرزمین یا دوره‌ای دیگر در همان سرزمین، با مسئله هم‌ارزی یا معادل‌سازی مواجه می‌شویم.^۳

روش تحلیل تطبیقی، مورد محور است؛ ولی به جای یک مورد با چند مورد سروکار دارد. نوع واحدها تابعی از مسئله پژوهش است.^۴ در روش تطبیقی، وقایع یا نظریات گذشته به گونه‌ای که بر برخی جنبه‌های پدیده یا رخداد تاریخی تأکید شود، بازسازی می‌شوند.^۵ پژوهشگر در

۱. سبحانی، تاریخ اسلام زندگانی پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، ۱۳۷۸، ص ۱۹۶-۱۹۷.

۲. زرین‌کوب، تاریخ در ترازو، ۱۳۶۵، ص ۳۲.

۳. سیدامامی، پژوهش در علوم سیاسی: رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری و انتقادی، ۱۳۸۶، ص ۴۱.

۴. نوذری، فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ۱۳۸۷، ص ۸۳۲.

۵. ترنوبیگل، پیدایش نظریه‌های جامعه‌شناسی، ۱۳۷۲، ص ۲۴۸.

این رویکرد به سراغ موارد اندکی می‌رود که حادثه مطلوب را در درجات مختلف واجدند. در تحقیقاتی که از تبیین تطبیقی بهره می‌گیرند، در تفاضیل نمونه‌ها اندک می‌گردند تا مکانیسم‌های تحول، دقایق فرایندها و حضور و غیاب عوامل خاص را مکشوف نمایند.^۱

نویسندگان کتاب‌های تاریخ اسلام، برخی نبردها مانند فتح مکه را باروش تطبیقی، تبیین و تحلیل کرده‌اند. مقایسه مکه به مثابه زمینه رخداد نبرد در دو زمان مختلف قبل و بعد از اسلام نمونه‌ای از این رویکرد است: «اهمیت این فتح تنها از جنبه نظامی نبود، بلکه اهمیت جنبه معنوی آن بیشتر بود. مکه مرکز عربستان پس از حمله ابرهه، اهمیتی دوچندان یافته بود. بعد از آن رویداد، این فکر رواج یافت که مکه سرزمینی است در حفظ و حراست خداوند و هیچ جباری بر آن مسلط نخواهد شد. وقتی پیامبر اکرم توانست به سهولت مکه را فتح کند، گفتند این امر دلیل حقانیت پیامبر ﷺ و راضی بودن خدا از اوست»^۲. وجود زمینه‌های مشترک اجتماعی - تاریخی در تحلیل تاریخی - تطبیقی درون مورد ضروری است. نبردها و جنگ‌های قبل و بعد از اسلام در درون شبه جزیره به لحاظ ماهیت یکسان بودند؛ از این رو مقایسه‌ای بین این دو گونه نبرد دیده می‌شود. بنا بر گفته پژوهشگران، غزوه‌های پیامبر ﷺ معمولاً با نیروی زیاد و آشکارا سازماندهی می‌شد. رسول خدا فقط در جایگاه فرمانده کل در جنگ شرکت می‌کرد و از تاکتیک‌های منحصر به فردی بهره می‌گرفت که در دوران جاهلیت از آن استفاده نشده بود. «رسول خدا در غزوات خود، برخلاف جنگ‌های عصر جاهلیت از شیوه کروفر بهره نمی‌برد و علاوه بر ابتکار نظام صف به جای کروفر، به سازماندهی بی‌سابقه‌ای در چهار مرحله بدین شرح می‌پرداخت: ۱. سازماندهی قبل از حرکت سپاه؛ ۲. سازماندهی در حین حرکت و در مسیر؛ ۳. سازماندهی در هنگام استقرار در اردوگاه قبل از جنگ؛ ۴. سازماندهی در میدان جنگ»^۳.

۱. لیتل، تبیین در علوم اجتماعی، درآمدی به فلسفه علم الاجتماع، ۱۳۷۳، ص ۵۴ - ۵۵.

۲. آئینه‌وند و دیگران، تاریخ اسلام، ۱۳۸۴، ص ۱۱.

۳. قائدان، «سازماندهی جنگی در غزوات عصر پیامبر ﷺ»، ۱۳۹۷.

گاه فرد یا شخصیت معینی با شخصیت‌هایی در همان ساختار اجتماعی بررسی می‌شوند. شخصیت علی (ع) از نمونه‌هایی است که با توجه به ارادت شیعیان به حضرت و نقش وی در پیروزی‌ها و فرماندهی نبردها از سوی پژوهشگران با سایر صحابه و بزرگان صدر اسلام مقایسه شده است. چلونگر و عباسی در کتاب تاریخ اسلام، جنگ‌ها را با محوریت تصمیم‌گیری پیامبر اسلام ﷺ و علی (ع) آغاز می‌کنند: «هنگامی که سپاهیان اسلام به خیبر رسیدند، برخی از کشاورزان بی‌خبر از آمدن مسلمانان مشغول رفتن بر سر زمین‌های خود بودند. نقش و جایگاه علی در فتح قلاع متعدد یهود خیبر برجسته بود. حضرت علی در رویارویی با قهرمان یهود مرحب، همچون همیشه نمایشی فوق‌العاده داشت و راه را برای عبور سپاه اسلام و شکست خیبری‌ها فراهم ساخت. این در حالی بود که صحابه دیگر در انجام این مأموریت موفق نبودند»^۱.

نقش محوری امام علی (ع) در جریان برخی از جنگ‌ها مانند احد، خندق و خیبر نیز دیده می‌شود. ابورافع (م ۴۰ ق) می‌گوید: «در جنگ احد هنگامی که نه تن از پرچمداران قهرمان قریش یکی پس از دیگری با شمشیر و فداکاری علی از پا درآمدند، جبرئیل (ع) به پیامبر ﷺ گفت: این است مواسات و از خودگذشتگی. پیامبر ﷺ فرمود: "علی از من و من از علی هستم". جبرئیل گفت: "من هم از شما دو نفر هستم"»^۲.

مقایسه نبردهای پیامبر با سایر جنگ‌ها و حملات از دیگر موارد تبیین تطبیقی است. «در تمام درگیری‌های نظامی رسول خدا حتی یک مورد به منظور کشورگشایی و استثمار و به دست آوردن ثروت ملل دیگر دیده نمی‌شود، بلکه پیامبر خدا ﷺ همیشه برای جلوگیری از ستم و برافراشتن پرچم حق و برقراری عدالت و صلح به نبرد پرداخت»^۳.

حسینی درباره درگیری پیامبر ﷺ با یهودیان بنی قریظه از همین شیوه استفاده کرده است:

۱. چلونگر و عباسی، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، ۱۳۹۶، ص ۱۰۴-۱۰۵.

۲. حسینی، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۲۷.

۳. آئینه‌وند و دیگران، تاریخ اسلام، ۱۳۸۴، ص ۱۱۱.

«شیوه اخلاقی پیامبر در جنگ و آمار تلفات جنگ‌های پیامبر ﷺ از دو طرف نشانگر آن است که در اینجا مبالغه شده است و یهودیان هم از آن در طول تاریخ و علیه اسلام بسیار بهره‌برداری کرده‌اند. ویلیام مویر درگیری با یهودیان را یک حرکت صرفاً سیاسی می‌داند و از آن انتقاد می‌کند؛ با این حال لازم است در این بحث تاریخی مهم، دقت بیشتری شود»^۱.

نتیجه

تاریخ‌نگاری در عمل به معنای فرایند گزارش رخداد‌های تاریخی در قالب روایت‌های مکتوب تاریخی است که با بازنمایی گزارش‌های تاریخی یا تحولات تاریخی در چارچوب یک گفتمان خاص و باروش‌ها، دریافت‌ها و نگرش‌های گوناگون شکل می‌گیرد. نگارش تاریخ اسلام با روش نقلی - روایی آغاز و به روش تحلیلی - تفسیری با رویکردهای مختلف تغییر یافت. پس از انقلاب، تاریخ و معارف اسلامی مورد توجه قرار گرفت و کتب متعددی با روش‌های مختلف نگارش یافت. در این میان، نبردهای پیامبر به دلیل وقوع جنگ ایران و بحران‌های منطقه‌ای اهمیت ویژه‌ای یافت. نقش نبردهای دوران پیامبر ﷺ در حوادث و رخداد‌های دوران آغازین اسلام موجب شده است پژوهش‌هایی مستقل به این موضوع اختصاص یابد و این نبردها تقریباً در تمامی کتاب‌های تاریخ اسلام که در فاصله زمانی بین ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷ به رشته تحریر درآمده‌اند، بازتاب یابند. اما چگونگی بازتاب این غزوات و روش نگارش آن در کتب تاریخی چگونه بوده است؟ در بررسی تاریخ‌نگاری حدود یازده کتاب تاریخ صدر اسلام در دوره مورد نظر به ترکیبی از توصیف، تبیین و تفسیر برمی‌خوریم؛ با این وجود، بیشتر تبیین‌های موجود از نوع روایی - نقلی است. روش اسنادی - حدیثی که بر تاریخ‌نگاری اسلامی تأثیر فراوانی داشت، موجب شده است روش نقلی - روایی در نگارش غزوات و نبردهای پیامبر ﷺ در بسیاری از کتب تاریخ اسلام به کار گرفته شود. بر این اساس روایتی از

نبردها ارائه شده و چگونگی نبردها با استناد به روایات و منابع توصیف گردیده است. در کنار شیوه روایی، برخی غزوات و نبردها با روش توصیفی - تحلیلی آورده شده اند که با رویکرد دینی و گاه به شیوه تطبیقی تبیین و تحلیل گردیده اند. در این میان، استفاده از روش عقلی - انتقادی به ندرت دیده می شود. در بیان نبردها و غزوات، ترکیبی از تفسیر، توصیف و تحلیل به کار گرفته شده است که با روش های نقلی - روایی و توصیفی - تحلیلی به رشته تحریر درآمده است.

کتاب نامه

- ابن هشام، ابومحمد (۱۳۵۵). سیره النبی. قم: چاپ مصطفی البابی.
- اداک، صابر (۱۳۸۷). «رویکردی نو به نبردهای پیامبر ﷺ: بررسی موردی غزوه بدر». تاریخ و تمدن اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، س ۴، ش ۸.
- استنفورد، مایکل (۱۳۸۲). درآمدی بر فلسفه تاریخ. ترجمه: احمد گل محمدی. تهران: نشر نی.
- اداک، صابر (۱۳۷۸). رحمت نبوی و خشونت جاهلی: رویکردی نو به رفتار پیامبر ﷺ با مخالفان. تهران: کویر.
- آقاجری، هاشم؛ حاتمی، امیرحسین (۱۳۹۳). «روش اسنادی و گذار از آن در تاریخ نگاری اسلامی». دوفصلنامه علمی و پژوهشی تاریخ نگاری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء، س ۲۴، دوره جدید، پیاپی ۹۸، ش ۱۳.
- آیت اللهی، سیدمهدی (۱۳۹۷). آشنایی با جنگ های پیامبر اسلام و امام علی (ع). [بی جا]: انتشارات جهان آرا.
- آئینه وند، صادق و دیگران (۱۳۸۴). تاریخ اسلام. چ ۴. قم: دفتر نشر معارف.
- پوپر، کارل ریموند (۱۳۷۹). اسطوره چارچوب در دفاع از علم و عقلانیت. ترجمه: علی پایا. تهران: طرح نو.
- پیشوایی، مهدی (۱۳۹۲). تاریخ اسلام (از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام). چ ۲۱. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها.

ترنر، جانانان وال بیگلی (۱۳۷۲). پیدایش نظریه‌های جامعه‌شناسی. ترجمه: عبدالعلی لهسایی‌زاده. شیراز: انتشارات فرهنگ.

جعفری، یعقوب (۱۳۹۱). تاریخ اسلام از منظر قرآن. چ ۶. قم: دفتر نشر معارف.

جعفریان، رسول (۱۳۷۴). تاریخ سیاسی اسلام. قم: دلیل‌ما.

چلونگر، محمدعلی؛ عباسی، علی‌اکبر (۱۳۹۶). تاریخ تحلیلی صدر اسلام. چ ۲. تهران: هزاره ققنوس.

حسنی، علی‌اکبر (۱۳۸۳). تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام. چ ۸. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

خلعتبری، حسام‌الدین و همکاران (۱۳۹۰). «بررسی و نقد کتاب تاریخ سیاسی اسلام رسول جعفریان».

پژوهش نامه معارف قرآنی، دوره دوم، ش ۴.

دری، ویلیام‌ه (۱۳۷۹). «تبیین و فهم در تاریخ». ترجمه: مسعود صادقی‌علی‌آبادی. فصلنامه علمی

پژوهشی متین، ش ۵۶.

روزنتال، فرانسیس (۱۳۶۶). تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام. ترجمه: اسدالله آزاد. چ ۲. مشهد: آستان قدس رضوی.

زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۹۱). تاریخ صدر اسلام از بعثت تا غیبت. چ ۷. تهران: انتشارات سمت.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۵). تاریخ در ترازو. تهران: امیرکبیر.

سبحانی، جعفر (۱۳۷۸). تاریخ اسلام زندگانی پیامبر خاتم ﷺ. چ ۹. قم: انتشارات خرم.

سجادی، سیدصادق؛ و هادی عالم‌زاده (۱۳۸۹). تاریخ‌نگاری در اسلام. چ ۱۱. قم: انتشارات سمت.

سیدامامی، کاووس (۱۳۸۶). پژوهش در علوم سیاسی رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری و انتقادی.

تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی دانشگاه امام صادق (ع).

سیدعلوی، میرابراهیم (۱۳۹۰). تاریخ توصیفی - تحلیلی صدر اسلام. قم: دفتر نشر معارف.

شهیدی، سیدجعفر (۱۳۹۶). تاریخ تحلیلی اسلام از آغاز تا نیمه نخست سده چهارم. چ ۹. تهران:

علمی و فرهنگی.

عبداللهی کجوسنگی، علیرضا (۱۳۹۱). «معرفی منظومه غزوات». دوفصلنامه امامت‌پژوهی، دوره ۲، ش ۵.

عبدالمحمدی، حسین (۱۳۹۰). «بررسی انتقادی روش تاریخ‌نگاری مقاله «محمد؛ پیامبر اسلام در

ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام»»، فصلنامه تاریخ اسلام، دوره ۱۲، ش ۳، مسلسل ۴۷.

- علیخانی، علی اکبر (۱۳۸۶). «تحلیل سیاسی جنگ های پیامبر اکرم راهبردی برای امروز»، پژوهشنامه علوم سیاسی، س ۲، ش ۷.
- فروند، ژولین (۱۳۷۲). آرا و نظریه ها در علوم انسانی. ترجمه: علی محمد کاردان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فی، برایان (۱۳۸۱). فلسفه امروزی علوم اجتماعی. ترجمه: خشایار دیهیمی. تهران: طرح نو.
- قائدان، اصغر (۱۳۹۷). «سازماندهی جنگی در غزوات عصر پیامبر ﷺ». مطالعات تاریخی جنگ، س ۲، ش ۱.
- کالینگوود، آر. جی (۱۳۸۵). مفهوم کلی تاریخ. ترجمه: علی اکبر مهدیان. تهران: اختران.
- لیتل، دانیل (۱۳۷۳). تبیین در علوم اجتماعی: درآمدی به فلسفه علم الاجتماع. ترجمه: عبدالکریم سروش. تهران: صراط.
- متانت پور، محمد تقی (۱۳۹۳). «نقد دیدگاه مستشرقین درباره غزوات پیامبر». تاریخ نامه خوارزمی، پیاپی ۵، س ۲، ش ۱.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۷). مروج الذهب و معادن الجواهر. ج ۲. قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
- ملایی توانی، علیرضا (۱۳۹۰). «ملاحظات روش شناختی در چیستی و اعتبار تاریخ نگاری رسمی». دوفصلنامه تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء، س ۲۱، دوره جدید، پیاپی ۸۸، ش ۷.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۴). تاریخ اسلام (تا سال چهارم هجری). ج ۷. تهران: انتشارات سمت.
- موسوی، سید قاسم (۱۳۸۸). «نقش علی در جنگ های پیامبر در برابر مشرکان». سخن تاریخ، ش ۶.
- نوذری، حسینعلی (۱۳۸۷). فلسفه تاریخ، روش شناسی و تاریخ نگاری. ج ۲. تهران: طرح نو.
- والاس، مارتین (۱۳۸۲). نظریه های روایت. ترجمه: محمد شهباز. تهران: هرمس.
- والش، دبلیو. اچ (۱۳۶۳). مقدمه ای بر فلسفه تاریخ. ترجمه: ضیاءالدین علایی طباطبایی. تهران: امیرکبیر.
- الویری، محسن (۱۳۹۰). «نگاه تاریخی قرآن و تاریخ نگاری مورخان مسلمان» بررسی موردی: علت پیروزی مسلمانان در جنگ بدر». پژوهشنامه تاریخ اسلام، س اول، ش ۱.